

مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامه‌ی انجمن ایرانی تاریخ
سال سیزدهم، شماره‌ی پنجاه و دوم، تابستان ۱۴۰۱، صص ۲۶-۱
(مقاله علمی - پژوهشی)

سیر تحولات آموزشی زنان گیلان در دوره رضاشاه پهلوی با تکیه بر اسناد اداره معارف و اوقاف گیلان

معصومه حنیفه^۱، محمدمیر شیخ نوری^۲

چکیده

سرزمین گیلان در عصر قاجار، به علت واقع شدن در مسیر تجاری و فرهنگی ایران و اروپا تحت تأثیر مدرنیته قرار گرفت. در نتیجه، در دوره پهلوی با توجه به بسترهای ایجاد شده، علاوه بر رشد آموزشی مردان، زنان نیز در گرایش به آموزش نوین پیشتاز شدند. در منطقه گیلان اصلاحات آموزشی بسیاری انجام شد که عمده آن در امور زنان بود. این اصلاحات سبب ایجاد و گسترش طبقه زنان کارمند و دانش‌آموز و نیز زنان فعال اجتماعی شد و از این رو، اهمیت بسیار دارد. این پژوهش با تکیه بر اسناد اداره معارف و اوقاف گیلان، در پی بررسی سازوکار مدارس دخترانه، آموزش زنان، جایگاه زنان گیلانی در نظام آموزشی و نیز مشخص کردن سیر تحولات آموزشی طبقه زنان در دوره رضاشاه است و با جامعه آماری ۶۰۰ برگ سند آرشیوی و استفاده از منابع کتابخانه‌ای و روش تحلیل محتوا، درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش است که آموزش زنان در عصر رضاشاه نسبت به دوره قاجار چه تحولاتی به خود دیده و کیفیت آن چگونه بوده است؟ یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که با وجود پیشتازی زنان در امور فرهنگی و آموزشی گیلان، حوزه آموزشی زنان در منطقه، از سال ۱۲۹۸ تا حدود ۱۳۰۳ از نظر علمی و بهداشتی و تعداد مدارس، کیفیت مطلوبی نداشته و امکان تحصیل برای بسیاری از دختران شهرهای کوچک و روستاها فراهم نبوده است. با این حال در سال‌های ۱۳۱۵-۱۳۰۵ وضعیت فرهنگی و آموزشی زنان پیشرفت چشمگیری کرد و گیلان به یکی از سه استان پیشرو کشور در حوزه آموزش زنان تبدیل شد.

واژه‌های کلیدی: آموزش، زنان، گیلان، اداره معارف و اوقاف، پهلوی، مدرسه.

۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی، دانشگاه الزهرا (س)، تهران m.hanife954@gmail.com
  ۲. استاد گروه تاریخ، دانشگاه الزهرا (س)، تهران ma.sheikhnoori@alzahra.ac.ir
- تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۲/۲۵ - تاریخ تأیید: ۱۴۰۱/۶/۸

مقدمه

آموزش زنان در دوره رضاشاه پهلوی از نمودهای تجدد و نوگرایی به شمار می‌آید و اهمیت بسیار دارد. اداره معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه نهادی است که مسئولیت این حوزه را در اختیار داشته است. سال‌های ۱۲۹۸ تا ۱۳۱۵ دوران مهمی در حوزه آموزش ایران به شمار می‌آید. در این دوره تغییرات زیادی در مدارس، کیفیت آموزشی، شمار دانش آموزان و وضعیت شغلی معلمان ایجاد شد. گیلان یکی از ایالات مهم و تأثیرگذار ایران و از پیشروان تجدد و نوگرایی شناخته می‌شود. تغییرات و اصلاحات حوزه فرهنگی و آموزشی در گیلان عصر پهلوی بسیار چشمگیر و یکی از مهم‌ترین وجوه آن آموزش زنان گیلانی بود. آموزش زنان گیلانی تا پیش از سال ۱۲۹۹ اغلب در مکتب‌خانه و محدود به شهرهای بزرگی چون رشت و انزلی بود. در سال‌های ۱۳۰۶-۱۳۰۰ اصلاحات زیادی در زمینه آموزش و مدارس نسوان در گیلان صورت گرفت و به مرور از تعداد مکتب‌ها کاسته و به شمار مدارس دخترانه افزوده شد. در سال ۱۲۹۸ مجموع دانش‌آموزان دختر و پسر گیلانی ۴۹۴۱ نفر بود که از این تعداد، ۲۹۰۰ دانش‌آموز در ۲۹ مدرسه و ۲۰۴۱ نفر دیگر نیز در ۸۲ مکتب‌خانه به تحصیل مشغول بودند. این تعداد تا پایان سال ۱۳۱۵ رشد چشمگیری کرد، تا جایی که در مجموع دو دوره ابتدایی و متوسطه بیش از ۱۵۰۰ دختر دانش‌آموز در حال تحصیل بودند؛ در حالی که در سال ۱۲۹۸ تعد دانش‌آموزان حدود ۵۴۹ نفر بود. افزون بر تعداد دانش‌آموزان، در سال تعداد مدارس دخترانه و تعداد بانوان معلم نیز تفاوت کاملاً محسوس بود. در سال ۱۲۹۸ تعداد زنان معلم از ۲۹ نفر تجاوز نمی‌کرد، حال آنکه در سال تحصیلی ۱۳۰۱-۱۳۰۰ بیش از ۷۰ نفر از زنان گیلانی به تدریس در مدارس ابتدایی و مکتب‌خانه‌های گیلان و نیز دارالمعلمات و مدرسه دارالفنون رشت مشغول شدند. مدارس رشت در اجرای قوانینی همچون «متحدالشکل کردن البسه کارکنان دولت» در سال ۱۳۰۷ و «کشف حجاب» یا قانون «تجدد و پیشرفت نسوان» در سال ۱۳۱۴ تلاش بسیار کردند و از مجریان اصلی حکومت رضاشاه در اجرای دقیق این قوانین بودند. همه این دلایل به همراه حضور چهره‌ها و زنان فعال گیلانی در نهضت زنان دوره پهلوی و مرکز کانون زنان کشور و تلاش آنان در آگاه کردن زنان گیلان از دلایل اهمیت این موضوع در

تاریخ معاصر است. این پژوهش با توجه به ابهام و خلاء موجود در مبحث آموزش بانوان و مدارس دخترانه گیلان، به بررسی اسناد مربوطه در دوره پهلوی می‌پردازد و درصدد توصیف و تشریح وضعیت آموزش و مدارس گیلان در زمان حکومت رضا شاه است. پژوهش حاضر با جامعه آماری بیش از ۶۰۰ برگ سند متعلق به اداره معارف و اوقاف گیلان و با بررسی و تحلیل محتوای آن به دنبال مطالعه و کاوش در سازوکار مدارس دخترانه، آموزش زنان در گیلان، و معرفی جایگاه زنان گیلان در حوزه آموزش کشور بوده و قصد پاسخ دادن به این پرسش را دارد که آموزش زنان در حکومت رضاشاه نسبت به عصر قاجار چه تحولاتی به خود دیده و کیفیت آن چگونه بوده است؟

پیشینه پژوهش

در زمینه آموزش زنان در دوره پهلوی پژوهش‌هایی انجام شده است. مقاله «بازتاب تعاملات فکری اندیشه‌گران در خصوص آموزش زنان در دوره پهلوی اول، مبتنی بر سه نشریه عالم نسوان، شفق سرخ و اطلاعات» از زهرا حامدی (۱۳۹۴) و نیز مقاله «مادری جدید و آموزش زنان در عصر رضاشاه» نوشته مرضیه حسینی (۱۴۰۰)، دو نمونه از مطالعات حوزه آموزش زنان است. پژوهش نخست، چالش‌های فکری نخبگان دوره رضاشاه را در خصوص زنان و انعکاس آن را در جراید پهلوی بررسی کرده و مقاله بعدی، پس از بررسی فضای آموزشی عصر رضاشاه به تعریف و توصیف مفهوم مادری جدید و ایده مادر-مربی پرداخته است. به‌رغم تألیفات پیش‌گفته، تاکنون پژوهش مستقلی درباره آموزش زنان گیلانی انجام نشده و مقاله پیش‌رو به صورت تخصصی آموزش زنان گیلان و مدارس این ناحیه را با تکیه بر اسناد اداره معارف هدف مطالعه قرار داده است.

جایگاه زنان در سیستم آموزشی گیلان

آموزش زنان در دوره قاجار محدود به مکتب‌خانه‌ها بود و این شیوه در ابتدای حکومت رضاشاه نیز ادامه داشت. زنان باسواد گیلانی مکتب‌خانه‌های متعدد احداث کرده و به

دو شکل دخترانه و مختلط، پذیرای شاگردان بودند. آموزش تعداد محدودی از دختران نیز در برخی مکتب‌های پسرانه انجام می‌شد (صورت مکاتب اناث و ذکور ایران، بی‌تا: ۱۴-۱۳). البته تأکید و تکیه مکتب‌خانه‌های این دوره بر آموزش پسران، از باورهای اجتماعی و فرهنگی ایران عصر قاجار ناشی می‌شد که به طور کلی مانع هرگونه معاشرت و مشارکت اجتماعی و فرهنگی زنان و دختران بود.

جدول ۱. تعداد مکتب‌خانه‌های گیلان در ابتدای حکومت رضا شاه پهلوی

محل	رشت	بندر پهلوی	لاهیجان	لنگرود	رودسر	فومن	لشت نشاء	طوالش
مکتب دختران	۷۶	۲۰	۰	۲۷	۲	۳	۰	۰
مکتب پسران	۴۳	۱۲	۶	۰	۵	۳	۱۶	۳۰
معلم زن	۸۳	۲۰	۰	۲۷	۲	۳	۰	۰
معلم مرد	۴۳	۱۲	۶	۰	۵	۳	۱۶	۳۰
دانش‌آموز دختر	۸۱۴	۲۰۲	۰	۳۴۲	۴۹	۵۰	۰	۰
دانش‌آموز پسر	۹۳۲	۶۰۲	۲۳۵	۰	۱۵۲	۶۸	۴۱۴	۳۸۴

با توجه به داده‌های جدول ۱ و اسناد موجود که در حدود سال‌های ۱۳۰۳-۱۲۹۸ تنظیم و به اداره معارف مرکزی ارسال شده است، ایالت گیلان را می‌توان یکی از مناطق پیشرو در زمینه تحصیل بانوان در آن زمان دانست. شمار دختران دانش‌آموز و معلم‌های زن در این منطقه نسبت به بسیاری از مناطق دیگر ایران بیشتر بود. بخش زیادی از مکتب‌خانه‌های گیلان را زنان تأسیس و اداره می‌کردند و در بسیاری از آنها شاگردان به صورت مختلط به تحصیل مشغول بودند. نسبت دانش‌آموزان دختر به پسر حدود ۳۵٪ کل دانش‌آموزان بود. این آمار در شمارگان مکاتبی که کمی بعد به وزارت معارف ارسال شد به ۲۷٪ تقلیل یافت (صورت مکاتب اناث و ذکور ایران، بی‌تا: ۱۳-۱۴). با وجود کاهش حدود ۵۰۰ نفری تعداد دانش‌آموزان دختر، در دیگر شهرهای گیلان نیز

سیر تحولات آموزشی زنان گیلان در دوره رضاشاه پهلوی... | ۵

به سواد دختران اهمیت داده می‌شد. در آمار جدید، در مناطقی همچون تالش و لشت‌نشاء دانش‌آموزان دختر به مکتب‌خانه راه پیدا کردند و به سوادآموزی مشغول شدند. اما همچنان در لاهیجان دختران در مکتب‌ها حضور نداشتند (صورت مکاتب اناث و ذکور ایران، بی‌تا: ۱۱). تا سال ۱۳۰۰ و دوره نهضت جنگل، در مناطق تحت نظر آنان زنان نه به عنوان دانش‌آموز و نه به عنوان معلم، فعالیتی نداشتند و تنها پنج دبستان با محوریت پسران فعال بود (احصائیه مدارس و مکاتب گیلان، ۱۳۰۵-۱۲۹۸: ۱۵). گزارش‌های یاد شده نشان می‌دهد که روند تحصیل دختران، با وجود فعالیت مکتب‌خانه‌ها در کنار آموزش نوین، در گیلان رو به رشد بوده است. به نظر می‌رسد علت اصلی روند رو به رشد تحصیل دختران در گیلان، وضعیت اجتماعی این سرزمین یعنی، قرارگرفتن در مسیر فرهنگی و سیاسی ایران و اروپا و رفت و آمدهای گسترده اروپاییان به گیلان و آشنایی مردم با مبانی مدرنیته و لزوم فراگیری آن بوده است.

جدول ۲. خلاصه آمار تعداد دانش‌آموزان ورودی هر ساله برخی مدارس گیلان

مقطع تحصیلی									مدرسه
متوسطه اول ^۱			ابتدایی						
۳	۲	۱	پایه ۶	پایه ۵	پایه ۴	پایه ۳	پایه ۲	پایه ۱	
-	-	-	-	۸	۱۵	۲۱	۲۴	۴۵	اردشیر آرامنه (مختلط)
-	-	-	-	-	۱۵	۱۲	-	-	دبستان خیام (پسرانه)
-	-	-	-	-	۳۵	۵۸	۶۵	۶۵	دبستان دولتی بنات (دخترانه)
-	-	-	-	-	۵۰	۳۵	۳۳	۵۸	دبستان انوری (پسرانه)
-	-	-	۳۷	۷۰	۴۸	۶۵	۸۰	۶۵	دبستان ناموسی (دخترانه)
-	-	-	-	-	۱۲	۱۵	۵۰	۸۸	نزهتیه (دخترانه)
۸	۹	۱۲	-	-	۱۴	۱۷	۹	۱۷	دبیرستان تربیت‌شوروی (مختلط)
-	-	-	۱۳	۱۷	۲۲	۲۴	۲۶	۶۳	دبستان عصمت نمره ۵ (دخترانه)
۲۵			-						دبیرستان شاهدخت (دخترانه)
۸			-						دبیرستان مهستی (دخترانه)
۵			-						دبیرستان سعادت‌نسوان (دخترانه)
۴۱			-						دبیرستان شاهپور (پسرانه)

با گذشت چند سال توجه دولت به آموزش زنان بیشتر شد. البته این توجه، ریشه در درخواست‌های عمومی مردم به ویژه اصناف و گروه‌های مختلف اجتماعی گیلان داشت و در عریضه‌های مردم گیلان به مجلس شورای ملی درخواست‌هایی مبنی بر ایجاد مدارس نوین توسط دولت و با حمایت مالی مردم گیلان دیده می‌شود (پناهی، ۱۳۹۸، ب: ۱۸۷). در طی سال‌های ۱۳۱۴-۱۳۰۷ نه تنها تعداد مدارس دخترانه افزایش یافت، بلکه تحصیل دختران به مقاطع بالاتر رسید و شماری از آنان در دوره متوسطه اول شروع به تحصیل کردند. کمک‌های مادی و معنوی دولت نیز افزایش یافت. بسیاری از دانش‌آموزان گیلانی موفق شدند که از اداره معارف کمک‌هزینه تحصیلی دریافت کنند و، یا به کمک معلم‌ها عقب‌ماندگی تحصیلی خود را جبران کنند (امور مختلف مدارس ملی استان گیلان، ۱۳۱۱: ۹). با وجود کمک‌های مادی و معنوی به مدارس و دانش‌آموزان، همچنان تبعیض طبقاتی و سوءاستفاده از مدارس دولتی دیده می‌شد. مدیر مدرسه ملی «بنات اسلامی لاهیجان»، بیگم‌آغا ملکوتی، یکی از شخصیت‌هایی است که در سال ۱۳۱۱ شکواییه‌ای به وزارت معارف کشور در تهران نوشت و در این مراسم از تبعیض طبقاتی میان دانش‌آموزان متمول و بی‌بضاعت شکایت کرد و اداره مدارس دولتی را مورد سؤال قرار داد (امور مختلف مدارس ملی استان گیلان، ۱۲-۱۳۰۹: ۳۸، ۳۹). از آنجا که مدارس دولتی از سال ۱۳۰۵ از هیچ یک از دانش‌آموزان شهریه نگرفته و فقط با مبلغ اعانه‌ای که از طرف دولت به آنها پرداخته می‌شد، امور خود را اداره می‌کرد، خانواده‌های متمولی که در دستگاه‌های حکومتی نفوذ و آشنا داشتند، از موقعیت خود سوءاستفاده و فرزندان خود را برخلاف قانون در مدارس دولتی ثبت‌نام می‌کردند و این امر بروز اختلال در امور روزمره مدرسه‌های ملی را سبب شد. از دیگر مدارس ملی رشت که در همین شرایط مجبور به ادامه حیات بودند، به مدرسه ابتدایی آذرمدخت، مدرسه ابتدایی رهنمای سعادت نسوان و مدرسه ملی ناموس باید اشاره کرد (صورت امتیاز مدارس غیر دولتی گیلان، ۱۳۱۱: ۱، ۲). وزارت معارف تا حد امکان از کمک به مدارس و دانش‌آموزان مضایقه نمی‌کرد، اما برای جلوگیری از نفوذ خانواده‌های ثروتمند نیز تلاشی انجام نمی‌داد. از دیگر مشکلاتی که مدارس دخترانه با آن روبه‌رو بود، بی‌توجهی اولیه دانش‌آموزان به آموزش

دختران بود. بعضی از مدیران این مدارس در عریضه‌های خود به وزارت معارف نسبت به این موضوع اعتراض کردند (مساعدت از اداره مالیه گیلان درباره مدارس رشدیّه انزلی و نسوان رشت؛ ۱۳۳۱ ه.ق: ۵). فرهنگ سنتی خانواده‌های ایرانی در سال‌های نخست حکومت رضا شاه سبب بی‌توجهی خانواده‌ها به تحصیل و سوادآموزی می‌شد. در بسیاری از روستاها پیشرفت آموزش پسران بیش از سطح سوادآموزی، امری دور از انتظار بود و والدین به آموزش دختران توجهی نداشتند. در فرهنگ قدیمی امکانی برای آموزش و پیشرفت دختران نبود و این فرهنگ در گیلان نیز دیده می‌شد.

در سال ۱۳۱۳ گیلان از نظر آموزش دختران و پسران در بین مناطق مختلف کشور در رده سوم قرار داشت. طبق خلاصه آمار دانش‌آموزان دختر کشور در سال ۱۳۱۳ به ترتیب؛ تهران، آذربایجان شرقی و گیلان سه ایالت پیشرو در آموزش دختران بودند. بر اساس این آمار شمار دانش‌آموزان پایه ۵ و ۶ ابتدایی در تهران ۲۰۹۶ نفر، آذربایجان شرقی ۴۶۵ نفر و گیلان ۴۵۴ نفر بوده است که تعداد زیادی از دختران گیلانی در مدارس رشت مشغول به تحصیل بودند (آمار دانش‌آموزان دبستان‌های دختران در استان‌های مختلف کشور، ۱۳۱۳: ۱، ۲). این رشد تحصیلی از توجه ویژه اداره معارف گیلان به امر تحصیل دختران نشان دارد. افزایش سطح سواد و دانش فردی، موجب می‌شد آگاهی جامعه به حقوق سیاسی و اجتماعی خود افزایش یابد و همین عامل در دوره حکومت پهلوی، رشد فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی را در سه ایالت تهران، آذربایجان و گیلان موجب شد و زنان اندیشمند بسیاری در این استان‌ها به فعالیت پرداختند که این مهم را باید نتیجه توجه بالای این مناطق به آموزش دانست.

افزایش سوادآموزی زنان، تأثیر بسیاری در پیشرفت فرهنگی جامعه دارد. مادری یکی از نقش‌های اساسی زن در جامعه است. زن و مادر، با سوادآموزی و کسب آگاهی از حقوق خود و افراد جامعه، می‌تواند نسلی متفاوت از گذشته تربیت کند و کاهش خشونت، شرارت و رذالت‌های اخلاقی را موجب شود. کاهش شرارت‌های اجتماعی و مقابله با «جنس زن»، در سایه تربیت مناسب، عامل مهمی در دستیابی زنان به هویت واقعی خود در جامعه است و سوادآموزی زن را می‌توان پایه و اساس رسیدن به چنین جایگاه اجتماعی دانست. آگاهی زن از حقوق خود توازن را در جامعه‌ای برقرار می‌کند

که تا پیش از این بر اساس دیدگاه مردسالارانه هدایت می‌شد. این ادعا در بررسی دعاوی حقوقی، گزارش‌های شهربانی، و جایگاه متفاوت زنان در ادارات دولتی قوت بیشتری می‌گیرد؛ چه آنکه، در میزان رسیدگی به شکایات و خواسته‌های اجتماعی زنان، پس از پیشرفت آنان در کسب دانش و سواد، سیر صعودی دیده می‌شود. ایجاد تنوع شغلی برای زنان باسواد و اشتغال در خارج از منزل، تغییر نگاه جامعه به سن ازدواج دختران، تحول در سبک زندگی زن پس از طلاق و، یا مرگ همسر و محکوم نبودن زن به زندگی‌ای خلاف خواست خود را باید از آثار ورود زنان به جامعه و کسب هویت مستقل آنان دانست.

مدیران، معلم‌ها و فعالان حوزه آموزش زنان در گیلان

در عصر رضاشاه، به شمار زنان فعال در حوزه آموزش در سراسر کشور افزوده شد و این میزان در نواحی‌ای چون تهران، گیلان، تبریز و اصفهان، بیش از دیگر مناطق ایران بود. هرچند تعداد زنان شاغل در اداره معارف و زیرمجموعه‌های آن در زمان رضاشاه رو به افزایش بود، به همان میزان امنیت شغلی آنان پایین بود. کارمندان مدارس و اداره که به صورت قراردادی به خدمت گرفته می‌شدند، با صلاح‌دید اداره معارف و با کوچکترین اشتباهی ممکن بود اخراج شوند (آمار کارکنان، دانش‌آموزان و مشخصات مدارس واقع در گیلان، ۱۳۱۳-۱۳۱۴: ۴۴-۶۰). با وجود کاهش امنیت شغلی زنان، موفقیت آنان در تصدی مشاغل مختلف، به کاهش تفکیک جنسیتی در طبقه کارمند و نیز جلب توجه جامعه و دولتمردان به طبقه زنان و از بین رفتن تدریجی فرهنگ سنتی و مردم‌محور در فضای اجتماعی کشور انجامید.

از مهم‌ترین وظایف تعیین‌شده برای مدیران مدارس، ارسال گزارش‌های هفتگی و ماهیانه درباره وضعیت معاش، آموزش، بهداشت، جامعه، شهر و نیز فعالیت ادارات دولتی به وزارت معارف مرکزی بود (گزارش رؤسای مدارس و معارف گیلان، ۱۳۱۲-۱۳۱۴: ۵-۸۷). این گزارش‌ها حاوی مطالب مختلفی اعم از شرح رخدادهای مهم سیاسی و اجتماعی، وضعیت گرانی کالا، رفتار مردم شهر، برخورد کارمندان ادارات دولتی و کیفیت انجام وظیفه آنان، وضع سلامت و خرابی جاده‌ها و ساختمان‌ها، وضع آموزشی و نیز درخواست‌هایی در مورد مدرسه و کارمندان تحت نظر آن بود. در ابتدای

حکومت رضاشاه، علاوه بر این موارد، تعداد مکتب‌خانه‌ها و مدارس و جمعیت هر محل نیز در برخی از این اسناد دیده می‌شود.

در سال ۱۲۹۸ در مدارس دخترانه گیلان (شامل ۵ مدرسه ملی و ۲ مدرسه خارجه در رشت و ۲ مدرسه خارجه در انزلی) ۲۹ معلم زن مشغول به کار بودند که این میزان تا اواخر دوره رضاشاه، فقط در شهر رشت به بیش از ۲۰۰ معلم رسید و تعداد مدارس نیز افزایش یافت (احصائیه مدارس و مکاتب گیلان، ۱۳۰۵-۱۲۹۸: ۱۷، ۱۸؛ آمار کارکنان، دانش‌موزان و مشخصات مدارس واقع در گیلان، ۱۳۱۳-۱۳۱۴). مدرسه دولتی در بیشتر شهرهای گیلان احداث شد و تا سال ۱۳۲۰ بیش از ۱۰ مدرسه دولتی و بیش از ۲۰ مدرسه ملی و خارجی شروع به کار کردند. در سال ۱۲۹۸ در گیلان تنها یک دارالمعلمین موقت دایر بود که به مردان اختصاص داشت و به ازای ۲۹ معلم زن گیلانی، دارالمعلماتی ساخته نشد (همان: ۱۷). در حدود سال ۱۳۰۱-۱۳۰۰ با افزایش معلم‌های زن از ۲۹ نفر به ۳۹ نفر در مدارس و ۳۹ نفر در مکتب‌خانه‌ها، در شهر رشت یک دارالمعلمات ۴ کلاسه با ۳۰ شاگرد-معلم زن و با حضور ۳ معلم مرد و ۲ معلم زن احداث شد (همان: ۱۴). با توجه به آمار منتشره از تعداد معلمان، دانش‌آموزان و دوره مدارس گیلان، می‌توان به این نتیجه رسید که در مدارس ابتدایی ۴ساله-۴کلاسه و ۶ساله-۶کلاسه که کمتر از ۲۰ دانش‌آموز در هر پایه داشتند، به ۳ معلم، مدارس ابتدایی ۶ساله-۶کلاسه با حدود ۲۵ الی ۳۰ دانش‌آموز به ۶ معلم، مدارس ابتدایی با بیش از ۶ کلاس به ۶ تا ۸ معلم و مدرسی همچون تربیت شوروی و آرامنه - که هر دو پایه ابتدایی و متوسطه اول را شامل می‌شد و دروس متنوع و دانش‌آموزان زیادی داشت - به ۹ الی ۱۵ معلم نیاز داشته است (آمار کارکنان، دانش‌آموزان و مشخصات مدارس واقع در گیلان، ۱۳۱۴-۱۳۱۳؛ احصائیه مدارس و مکاتب گیلان، ۱۳۰۵-۱۲۹۸). افزایش تعداد معلمان را در مدرسه‌های خارجی می‌توان به علت توجه و سرمایه‌گذاری آنها بر ذهن جوانان ایرانی دانست. با توجه به این امر که در آینده دولت و حکومت ایران در دستان جوانان تربیت یافته و تحصیل کرده قرار می‌گرفت، تربیت آنان با فرهنگ غربی-آنچنان که در مدارس آمریکایی و شوروی که هریک با کمک‌هزینه دولت متبوع خود اداره می‌شد و تعدادی از مدیران و معلمان آن نیز خارجی بودند- می‌توانست افکار

جوانان ایرانی را به این دولت‌ها جذب و زمینه پیشرفت سیاسی، اجتماعی و استعماری آنان را در ایران فراهم آورد.

جدول ۳. خلاصه آمار معلم‌های گیلان (۱۳۰۰-۱۳۲۰)^۲

دوره متوسطه و دارالمعلم		دوره ۶ساله ابتدایی		مکتب‌خانه		منطقه
مرد	زن	مرد	زن	مرد	زن	
۲۱	۲۲	۷۸	۸۳	۱۰۲	۸۹	رشت
۸	۶	۵۵	۴۰	۲۰	۲۱	بندر پهلوی (انزلی)
۲	۳	۳۶	۱۴	۴۲	۴	لنگرود
۲	۲	۱۵	۲۰	-	۱۴	لاهیجان
-	-	-	۳	-	-	آستانه
-	-	۳	۵	۳	۳	فومنات
-	۲	۲	۱۴	۲	-	رودسر
-	-	۵	۳۶	-	۴	طوالش
-	-	-	۳	-	-	سیاهکل
-	-	-	۲	-	-	رودبار
-	-	-	۴	-	-	املش
-	-	-	۳	-	-	ماسوله
-	-	-	۲۰	-	۱۷	لشت‌نشاء
-	-	-	-	-	۱۵	قرا لشت‌نشاء
۳۳	۳۵	۱۹۴	۲۴۷	۱۶۹	۱۶۷	جمع

زندگی بیشتر زنان تا پیش از آغاز آموزش نوین در کنج خانه خلاصه می‌شد و به فعالیت‌هایی نظیر آشپزی، تربیت فرزندان و کار در منزل محدود بود. این روند با نفوذ آموزش در میان بانوان تغییر کرد و جنبه‌های مختلف و جدیدی به زندگی آنان افزود. بسیاری از زنان به مشاغلی چون پرستاری، معلمی، کار در ادارات دولتی، پزشکی و ... روی آوردند. برای مثال در جدول ۳، با نفوذ آموزش در میان بانوان، آمار معلم‌های زن به حدی افزایش یافت که در اواخر دوره پهلوی از مردان پیشی گرفت. این درحالی است که آمار اشتغال بانوان معلم در دوره قاجار نزدیک به صفر بود.

سطح تحصیلات معلم‌های مدارس در گیلان، با توجه به پایه تحصیلی متفاوت بود. تحصیل معلم‌های سوادآموز در مکتب‌خانه‌ها از دوره ۴ساله ابتدایی تا ۶ ساله متغیر بود. در اکابر، معلم‌ها تصدیق ۶ ساله ابتدایی داشتند و برخی از آنها دانش‌آموز دوره متوسطه اول محسوب می‌شدند. در مدارس ملی و دولتی، میزان تحصیلات مدیر اجرایی و معلم - از کلاس تهیه تا پایه چهارم ابتدایی - تصدیق نهایی دوره ابتدایی (۶ساله) بود و چنانچه مدرسه یکی از مدارس مهم و بزرگ شهر بود، داشتن سابقه کار نیز از شرایط اصلی استخدام به شمار می‌رفت. ناظم و معلم پایه پنجم و ششم ابتدایی می‌بایست حداقل مدرک سیکل اول متوسطه نهایی (متوسطه اول) را داشته باشند و این مدرک در دبیرستان تا دوره متوسطه دوم افزایش می‌یافت. برخلاف مدیر اجرایی که تنها وظیفه مدیریت مدرسه را عهده‌دار بود، مدیر آموزشی هم وظیفه مدیریت و هم وظیفه معلمی برعهده داشت و بر این اساس، پایه تحصیلی‌ای که در آن به کار مشغول بود، در یکی از طبقه‌بندی‌های اعلام شده قرار می‌گرفت (امور مختلف مدارس ملی استان گیلان، ۱۳۱۱: ۳۳).

علاوه بر زنان معلم و مدیر مدارس، چهره‌های مؤثر زیادی نیز در زمینه‌های فرهنگی، آموزشی و آگاه کردن زنان از حقوق خود در گیلان دوره پهلوی فعال بودند. یکی از ویژگی‌های مشترک زنان معلم و فعال آموزشی، دلسوزی نسبت به دانش‌آموزان و علاقه به پیشرفت بانوان بود. شمار زیادی از مؤسسان مدارس دخترانه، هزینه اجاره ملک، حقوق کارکنان، هزینه‌های کتاب و دیگر مخارج مدرسه را از اموال شخصی خود تأمین می‌کردند (امور مختلف مدارس ملی استان گیلان، ۱۳۱۱: ۳۸، ۳۹). البته ریشه علم‌دوستی و گرایش به آموزش نوین به عصر مشروطه و تحولات پس از آن باز می‌گردد. اسنادی که از طبقات اجتماعی این دوره وجود دارد، نشان‌دهنده گرایش برخی از اصناف به آموزش نوین و حمایت از دانش جدید است. در عریضه‌های متعدد برخی از تجار رشت، رودسر و دیگر مناطق به مجلس، آنها خواستار حمایت مادی از تأسیس مدارس نوین و اختصاص مالیات آنان به تأسیس مدارس بودند (پناهی، ۱۳۹۸: ۱۶۲، ۶۷) به نظر می‌رسد توجه به آموزش دختران و پسران با توجه به اسناد و مدارک موجود در گیلان، در این دوره به مطالبه‌ای اجتماعی و فرهنگی تبدیل شده بود. افزایش توجه به آموزش زنان و پافشاری آنها در رسیدن به این مطالبه

خود، تأثیر بسیار در پیشرفت علوم مختلف داشت. تا پیش از این، مردان به تحصیل در علوم مهمی همچون پزشکی، ریاضیات، تاریخ و سیاست می‌پرداختند و تبیین این علوم در ایران و بسیاری از نقاط جهان برگرفته از جهان‌بینی مردان بود. با رشد سوادآموزی در میان زنان و ورود آنها به عرصه‌های مختلف، تغییرات مهم زیادی در تمامی علوم دیده شده و نفوذ اندیشه و جهان‌بینی زن به علوم و حرفه‌های مختلف، به پیشرفت و توسعه آن کمک فراوانی کرد.

علاوه بر تحول در مشاغل و علوم، زن باسواد توانست در چهره‌های جدیدی در زندگی اجتماعی و سیاسی خود باز کند. در گیلان و پس از فراگیر شدن آموزش بانوان، به مرور شاهد رشد ادبیات زنانه و بانوان ادیب، تاریخ زنان، حقوق و استقلال جنس زن، مطبوعات مستقل زنانه، شرکت فعال بانوان در رویدادهای سیاسی و نیز ارتباط آنها با دنیای خارج از ایران هستیم.

از شخصیت‌های برجسته در عرصه آموزش زنان در گیلان عصر رضاشاه، روشنگر نوع‌دوست^۳ است. وی در سه مقطع ابتدایی، متوسطه و اکابر به احداث مدرسه با امتیاز ملی پرداخت و از موفق‌ترین بانوان گیلانی در حوزه تعلیم و تربیت بود. «جمعیت سعادت نسوان»^۴ از دیگر تلاش‌های نوع‌دوست در جهت تجدد و روشنی افکار زنان گیلان است. مرضیه ضرابی^۵ فعال دیگری است که در انزلی روزنامه‌ای مهم در حوزه زنان به نام «نامه نسوان شرق» منتشر کرد. ضرابی در نامه‌ای به وزارت معارف، هدف از انتشار روزنامه خود را بیداری زنان گیلانی و آشنا کردن آنها با مباحث دینی اعلام کرد (اعتراض مدیر مدرسه دوشیزگان و صاحب امتیاز روزنامه نسوان شرق به دستور معارف، ۱۳۰۵: ۱-۶)، هرچند حاکمیت در این دوره تمایل چندانی به تداوم انتشار این روزنامه نداشت. رویکرد کمونیستی در نوشته‌های ضرابی و حمایت دولت روسیه از نشریه او، موجب بدبینی دولت به وی شد. از نظر دولت، این روزنامه تحت تأثیر اندیشه‌های کمونیستی بود و سعی می‌کند تا این افکار را به ذهن زنان ایرانی وارد کند. وزارت معارف در نامه‌ای، این روزنامه را در مسیر اهداف بلشویکی دانست. در نظر دولت مرکزی، حاکمیت ایران در بندر پهلوی مورد سوال قرار گرفت. کارمندان دولتی این منطقه در حال خیانت به حکومت و حمایت از دولت خارجی بودند و به همین علت دولت موظف شد امتیاز روزنامه‌ای را سلب کند که به این مقاصد کمک می‌کرد

سیر تحولات آموزشی زنان گیلان در دوره رضاشاه پهلوی... | ۱۳

(تقاضای توقیف جریده (نسوان شرق) به علت تبلیغات به نفع اجانب: ۱، ۲). البته وزارت معارف هرگز نتوانست سند و مدرکی مبنی بر گرایش ضرابی و مجله وی به روس‌ها ارائه دهد. با این حال در آن مقطع موفق شدند نشریه را از ادامه چاپ بازدارند. این اقدام مانع جدی در مسیر حرکت اجتماعی و فرهنگی زنان در دوره پهلوی بود.

مدارس دخترانه در گیلان

در تاریخ ۱۵ بهمن ۱۲۹۸^۶ نظامنامه مدارس گیلان و طوالتش تنظیم شد و تمامی مدارس این منطقه مشمول قوانین آن شد. از مهم‌ترین نکات این نظامنامه به این موارد باید اشاره کرد: شرط سنی ۶ تا ۱۳ سال برای مقطع ابتدایی مقدماتی^۷؛ دارا بودن ورقه هویتی و شهادت‌نامه سلامت؛ ۳۳ روز تعطیل در سال شامل ۹ روز تعطیلات سال نو و اعیاد مذهبی و ملی؛ اخراج دانش‌آموز پس از سه غیبت غیرموجه؛ امکان تنزل دانش‌آموز به کلاس پایین‌تر به پیشنهاد معلم.

مدارس کشور در دوره پهلوی به دسته‌های دولتی، ملی، خارجه، بلدی و شبانه‌روزی تقسیم می‌شود. علاوه بر آن، مدارس بدون امتیاز رسمی نیز به فعالیت خود ادامه می‌دادند که این مدارس به شیوه مکتب‌خانه اداره می‌شد. هزینه مدارس دولتی در بودجه هر سال در نظر گرفته و ماهانه از طریق اداره معارف محلی به مدرسه پرداخت می‌شد. از منابع تأمین هزینه‌های مدارس ملی می‌توان به دریافت کمک هزینه از دولت، دریافت مبالغی به عنوان کمک به مدرسه از اهالی، تأمین مبلغ از وجوه شخصی مدیر و معلم، دریافت هزینه‌ها از صاحب امتیاز مدرسه اشاره کرد (صورت امتیاز مدارس غیر دولتی گیلان، ۱۳۱۱؛ امور مختلف مدارس ملی استان گیلان، ۱۳۱۱: ۳۷). مدارس غیر دولتی آمریکایی (در دو شعبه دختران و پسران)، مدرسه آرامنه (به صورت مختلط)، مدرسه غازیان (با نام سابق شوروی و به صورت مختلط)، مدرسه روسی، و دبیرستان تربیت شوروی (به صورت مختلط) امتیاز خارجه داشتند. این مدارس به دو شکل اداره می‌شدند: ۱. به وسیله دولت متبوع خود؛ ۲. به وسیله هیئت امنا.

کنترل و تأمین هزینه مدارس بلدی به وسیله اداره بلدیهر شهر انجام می‌شد. با توجه به آمار موجود، در دوره رضاشاه شاخص‌ترین مدرسه بلدی گیلان، مدرسه ابتدایی دوشیزگان نمره ۲ بود که در انزلی واقع شده بود (احصائیه مدارس و مکاتب

گیلان، ۱۳۰۵-۱۲۹۸: ۱۹). نوع دیگری از مدارس شبانه‌روزی بود. طبق آمار مدارس گیلان، در دوره رضاشاه هیچ مدرسه شبانه‌روزی دخترانه‌ای در این منطقه احداث نشد.

جدول ۴. خلاصه آمار مشخصات مدارس دولتی دخترانه گیلان در دوره رضاشاه^۸

نام	محل	صاحب امتیاز	سال تأسیس	تعداد کارکنان	تعداد کلاس	دوره	بودجه و عوارض
دوشیزگان نمره ۱	رشت	دولتی	۱۲۹۹	۴ (۱ مدیر- معلم و ۳ معلم)	۷	۶ساله ابتدایی و ۱سال تهیه ^۹	۱۹۰۸ تومان
دوشیزگان نمره ۲	رشت	دولتی	پیش از ۱۳۰۶	۴ (۱ مدیر- معلم و ۳ معلم)	۴	۴ساله ابتدایی	۱۰۳۲ تومان
دوشیزگان نمره ۱	بندر پهلوی	دولتی	۱۳۰۰	۹ (۱ مدیر- معلم و ۷ معلم)	۷	۶ساله ابتدایی و ۱سال تهیه	۳۳۴۸ تومان
ناموسی	بندر پهلوی	دولتی	۱۲۹۸	۹ (۱ مدیر و ۷ معلم و ۱ معلم افتخاری)	۸	۶ساله ابتدایی	۱۵۴۰ ریال
دوشیزگان	لاهیجان	دولتی	پیش از ۱۳۰۶	۴ (۱ مدیر- معلم و ۳ معلم)	۴	۴ساله ابتدایی	۵۸۳۵۶ تومان
عصمت	لاهیجان	دولتی	پیش از ۱۳۰۶	۷ (۱ مدیر و ۶ معلم)	۶	۶ساله ابتدایی	۱۳۰۰ ریال
بنات اسلامی	لاهیجان	دولتی	۱۳۰۰	۵ (۱ مدیر- معلم و ۴ معلم)	۵	۴ساله ابتدایی و ۱سال تهیه	۱۰-
دوشیزگان	لنگرود	دولتی	پیش از ۱۳۰۱	۵ (۱ مدیر- معلم و ۴ معلم)	۱۱۵	۴ساله ابتدایی	۱۰۲۰ ریال

سال ۱۳۰۶-۱۳۰۵ دوره مهمی در تحولات آموزش زنان در زمان پهلوی است. تا پیش از آن، نه تنها تعداد دانش‌آموزان و معلم‌های زن بسیار کمتر از مردان بود، بلکه میزان توجه وزارت معارف و دولت به آموزش زنان، بنای مدارس و مخارج آن و اختصاص اعانه، به نسبت کمتر از توجهی بود که به مدارس پسرانه می‌شد. تا سال ۱۳۰۵ بخش عمده سوادآموزی زنان گیلانی در مکتب‌خانه‌ها انجام می‌شد. از این زمان و به مرور، به تعداد مدرسه‌های دخترانه افزوده شد و فعالان آموزشی، برای ایجاد کلاس‌های اکابر و مدارس نسوان، تمام تلاش خود را به‌کار بستند. در این هنگام، تغییرات زیادی در حوزه معارف گیلان صورت گرفت. اصلاحات اولیه در مدارس رشت انجام شد. اولین تغییرات، مقابله با استفاده از کالای خارجی بود. با دستور اداره معارف، استفاده از دفترهای خارجی در مدارس ایران ممنوع شد. اصلاحیه دیگر، منع خرید و فروش کالا در مدرسه بود و دانش‌آموزان و کارمندان حق خرید و فروش چیزی در مدرسه نداشتند. گیلان از نظر معلم نیز وضع مناسبی نداشت. دکتر عیسی صدیق‌اعلم، رئیس وقت اداره معارف گیلان، در سال ۱۳۰۰ در گزارش خود به این مطلب که «در گیلان معلمی لایق دیده نمی‌شود» اشاره می‌کند (احصائیه مدارس و مکاتب گیلان، ۱۳۰۵-۱۲۹۸: ۶). به همین منظور تا سال ۱۳۰۵ چند دارالمعلمین و دارالمعلمیات در گیلان تأسیس شد. هدف از احداث این مراکز، آموزش معلم‌های بدون مدرک و همچنین معلم‌های مکتب‌خانه‌ها به منظور بهبود کیفیت آموزشی مدارس بود (همان: ۱۲). اصلاحات آموزشی در دیگر شهرها نیز انجام شد. در انزلی که تا این زمان مهم‌ترین مدارس آن ملی و شهریه‌دار بود، تصمیم گرفته شد مدرسه دولتی رایگان احداث شود. برای تأسیس مدرسه متوسطه، کار ترسیم نقشه ساختمان را قورخانه عهده‌دار شد. بازگشایی مدرسه دولتی نسوان از دیگر دستاوردهای انزلی در این زمان است. در شهرهایی مانند لنگرود، فومن و رودسر شعبه‌ای محلی از اداره معارف گیلان بازگشایی و پس از جمع‌آوری شمارگان مکتب‌خانه‌های آنها، زیرساخت‌های احداث مدرسه دولتی رایگان ایجاد شد (همان: ۱۲، ۱۳). با توجه به آنکه در گزارش‌های سال ۱۳۰۳-۱۳۰۰ وضعیت معاش، بهداشت، اقتصاد، آموزش و جامعه در شهرهای مختلف گیلان چندان مساعد نبود، در سال ۱۳۰۵ علاوه بر اصلاحات مدارس، در اوضاع گیلان نیز تغییراتی ایجاد شد که مهم‌ترین آن، در حوزه بهداشت بود.

بهبود وضعیت زندگی مردم در دیگر شهرهای رشت، روند کندتری داشت و بسیاری از مشکلات مناطقی همچون لاهیجان، آستانه، تالش و فومن تا سال ۱۳۱۵- بود، در تالش مردم همچنان خواستار ارسال طبیب و دوا، ایجاد دواخانه و نیز احداث مریض‌خانه بودند (گزارش رؤسای مدارس و معارف گیلان، ۱۳۱۲: ۴، ۵، ۹، ۱۳، ۱۵، ۱۷، ۱۹، ۸۷). اسناد به وضوح نشان می‌دهد که اصلاحات آموزشی در وضعیتی به مراتب بهتر از دیگر اصلاحات در حوزه‌هایی همچون بهداشت، اداری، راه و ساختمان و ... انجام می‌شد. شاید بتوان علت این امر را در فعالیت و یاری‌رسانی دولت‌های خارجی دانست. شایان ذکر است که نخستین مدارس مهم و بزرگ در گیلان و دیگر ایالات ایران، مدرسه‌های خارجی بود. توسعه بیشتر و سریع‌تر آموزش را نیز می‌توان در نتیجه فعالیت همین مدارس دانست. اقدامات آموزشی از نظر ایدئولوژیک و رسیدن به اهداف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و استعماری برای دولت‌هایی همانند آمریکا، انگلیس و شوروی اهمیت بسیاری داشت، اما کمک به بهبود وضع معاش مردم، نه تنها اقدامی در جهت رسیدن به این اهداف نبود که سبب شکست و عقب ماندن بسیاری از مقاصد این دولت‌ها می‌شد. به همین دلیل آنها از مداخله در امور امتناع می‌کردند و این عامل عرصه را بر دولت ایران تنگ می‌کرد.

جدول ۵. خلاصه آمار مشخصات مدارس ملی دخترانه گیلان در دوره رضاشاه (رشت)^{۱۲}

نام	محل	صاحب امتیاز	سال تأسیس	تعداد کارکنان	تعداد کلاس	دوره	بودجه و عوارض
اکابر نسوان	رشت	روشنک نوع دوست (ملی)	۱۳۱۳۰۱	۲ (۱ مدیر- معلم و ۱ معلم)	-	سوادآموزی ۴ساله	۲۶۶۰۴ تومان
اکابر	رشت	عزت الملوک رصدی (ملی)	۱۳۰۵	۳ (۱ مدیر- معلم و ۲ معلم)	-	سوادآموزی ۴ساله	-

سیر تحولات آموزشی زنان گیلان در دوره رضاشاه پهلوی... | ۱۷

-	متوسطه اول	۲	- (مدیر: روشنگر (نوعدوست)	۱۳۱۱	روشنگر نوعدوست (ملی)	رشت	دبیرستان سعادت نسوان
-	متوسطه اول	۳	-	پیش از ۱۳۰۵	- (ملی)	رشت	دبیرستان شاهدخت
-	۶ساله ابتدایی	۶	- (مدیر: روشنگر (نوعدوست)	۱۳۰۷	روشنگر نوعدوست (ملی)	رشت	سعادت نسوان
-	۶ساله ابتدایی	۶	- (مدیر: پربرخ نویدی (کسمایی)	۱۳۱۱	پربرخ نویدی کسمایی (ملی)	رشت	پیک سعادت نسوان
-	۶ساله ابتدایی	۶	-	۱۳۰۸ ^{۱۴}	خانمان کیمیایی (ملی)	رشت	تربیت دختران
-	۶ساله ابتدایی و ۱سال تهیه	۷	- (مدیر: احترام السیاده (قائم مقامی)	۱۳۳۲ ق.ه	آقا سیدعلی اصغر قائم مقامی (ملی)	رشت	بنات اسلامی
-	۶ساله ابتدایی	۷	- (مدیر: آذرمیدخت (نیکروان)	۱۰۱۲۹۳	آذرمیدخت نیکروان (ملی)	رشت	آذرمیدخت
-	۶ساله ابتدایی	۶	- (مدیر: مریم خانم (شفیع زاده)	۱۳۱۱	مریم خانم شفیع زاده (ملی)	رشت	تربیت نسوان
-	۶ساله ابتدایی	۶	- (مدیر: عالیه خانم (صنعی (طهرانی)	۱۳۱۱	میرزا غلامرضا صنعی طهرانی (ملی)	رشت	ناموس
-	۶ساله ابتدایی	۶	- (مدیر: ربابه خانم (ساعه)	۱۳۱۱	ربابه خانم ساعه (ملی)	رشت	توکل اناث

پس از اجباری شدن قانون کشف حجاب، مدارس در این دوره به عنوان یکی از مهم‌ترین کانون‌های رسمی اجرای این قانون به شمار می‌رفت. به موجب قانون کشف حجاب، در دبستان نمره ۲ رشت، مجلسی با حضور ۴۰۰ زن بی‌چادر و همسرانشان برگزار و در آنجا به تبلیغ کشف حجاب پرداخته شد (اقدامات اداره معارف گیلان در اجرای مقررات استفاده از لباس متحدالشکل، ۱۳۱۴: ۳۹). طبق دستور حکومت به جای «کشف حجاب» باید از عبارت «نهضت بانوان» یا «تربیت و تجدد نسوان» استفاده می‌شد (اتحادیه، ۱۳۷۳: ۲۱۲). این عبارات در گزارش‌های اداره معارف گیلان و نیز در تبلیغات برگزاری جلسات و کنفرانس‌ها دیده می‌شود. دیگر رویداد مهم، اجرای قانون اتحاد در پوشش است که در سال ۱۳۰۷ به تصویب مجلس شورای ملی رسید (ذوالفقاری، ۱۳۸۳: ۲۱۷). اجرای کامل این قانون در گیلان به آرامی و هم‌زمان با کشف حجاب انجام شد و اکثر اعضای معارف با آن موافق بودند. از نکات اصلی در قانون پوشش یکسان، ضرورت مقابله با کالای خارجی و استفاده از پارچه وطنی است. این قانون سبب رونق صنعت پارچه‌بافی و تولید انبوه پارچه در ایران شد. رضاشاه سعی داشت با اعمال قانون استفاده از کالای ایرانی، رکود و تورم موجود در بازار را کاهش دهد و افزایش کار، به ویژه در روستاهای ایران را موجب شود. ممنوعیت استفاده از کالای خارجی باعث تأسیس کارخانه‌های مختلفی در سراسر کشور شد و تولید کالاهایی از جمله پارچه، کاغذ و نخ را افزایش داد. افزایش تعداد کارخانه‌ها، بر تعداد مشاغل افزود و جمع زیادی از مردم را - که در دوره احمدشاه از بیکاری و گرانی شکایت داشتند - مشغول کرد. البته این هدف تا حدود سال ۱۳۱۴ در گیلان به بار ننشست و در شهرهای مختلف گیلان جز رشت و انزلی، اعتراض به گرانی کالاهای اساسی، بیکاری و وضعیت نامناسب اجتماعی در عریضه‌ها دیده می‌شود.

جدول ۶. خلاصه آمار مشخصات دیگر مدارس ملی و مدارس خارجه دخترانه گیلان در دوره رضاشاه^{۱۶}

نام	محل	صاحب امتیاز	سال تأسیس	تعداد کارکنان	تعداد کلاس	دوره	بودجه و عوارض
نزهتیه	بندر پهلوی	نزهت شادمان (ملی)	حدود ۱۳۰۱	۵ (۱ مدیر- معلم و ۴ معلم)	۶	۶ساله ابتدایی	۷۰۰ ریال
تربیت (شوروی)	قصبه غازیان	کنسول شوروی (خارجه)	پیش از ۱۳۰۶	۱۰ (۱ مدیر- معلم و ۶ معلم زن و ۳ معلم مرد)	۹	۴ ساله ابتدایی و متوسطه اول	۲۰۱۸۳ ریال
بنات اسلامی	لاهیجان	بیگم آغا ملکوتی (ملی)	۱۳۱۱	-	۵	۴ساله ابتدایی	-
آمریکایی ^{۱۷}	رشت	چارلز موری (خارجه)	۱۳۰۹	-	۳	متوسطه اول ^{۱۸}	-
غازیان شوروی	رشت	بی امتیاز و مختلط (خارجه)	ندارد	-	۹	۴کلاس ابتدایی و ۵ کلاس متوسطه	-

نتیجه گیری

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که جایگاه گیلان در فضای سیاسی و فرهنگی ایران عصر قاجار و پهلوی، با توجه به پیشینه فرهنگی و قرارگرفتن در مسیر گذرگاه ارتباطی ایران با اروپا، اهمیت بسیار دارد. این مسئله به علت نقش این ایالت و همچنین شهر رشت در مبادلات فرهنگی و مسیر تجاری و سیاسی ایران با اروپا بوده است. در نتیجه مرادوات فرهنگی گسترده بین گیلانیان با قفقاز و اروپا، اروپاییان در رشت مدارس

متعددی در نیمه دوم عصر قاجار تأسیس کردند و این میراث فکری و فرهنگی نیز بعدها به دوره پهلوی انتقال یافت. همچنین گزارش‌های اسناد آرشیوی ادارات معارف محلی و محتوای آن، درک دقیق و درستی از نظام آموزشی و جایگاه دختران دانش‌آموز و زنان معلم گیلانی در دوره پهلوی به دست می‌دهد. کاوش در تحولات آموزشی زنان منطقه گیلان سبب شد وجوه مختلف نظام آموزشی ایران، به ویژه آموزش زنان آشکار شود. وجود شکافی چون نبودن پژوهشی مستقل در حوزه آموزش زنان گیلانی در دوره رضاشاه، با وجود اهمیت بالای آن و نیز بکر بودن اسناد اداره معارف گیلان، نیروی محرک این مطالعه بوده است.

طبق نتایج به دست آمده و در پاسخ به پرسش اصلی پژوهش باید اشاره کرد که کیفیت آموزش زنان در دوره رضاشاه نسبت به دوره قاجار افزایش یافت و در سال ۱۳۰۶-۱۳۰۵ به مرحله جدیدی وارد شد و از نظر کمی و کیفی رشد چشمگیری داشت. سوادآموزی دختران گیلانی تا پیش از آغاز حکومت رضاشاه از نظر احداث مدارس دخترانه، وجود معلم کارآمد، اختصاص بودجه به آموزش زنان و نیز آگاهی والدین نسبت به سوادآموزی فرزندان دختر، در وضعیت مطلوبی قرار نداشت و آموزش در شهرهای بزرگ اغلب، در مکتب‌خانه و گاهی در مدرسه انجام می‌شد و بخش زیادی از امکانات آموزشی در اختیار پسران بود. این شرایط در شهرهای کوچک و روستاها بدتر بود و دختران در سوادآموزی سهمی نداشتند. حوزه آموزش در دوره رضاشاه نیز وضع مطلوب و مساعدی نداشت، اما در جهت بهبود کیفیت آن تلاش‌هایی انجام می‌شد و دختران صاحب مدارس متعدد نسوان و شرایط تحصیلی نسبتاً بهتری شدند. با وجود آنکه در این زمان نظامنامه‌های مدارس و ادارات دولتی تنظیم و قوانین آموزشی و رفاهی بسیار کارآمدی تصویب شد، اما مشکل اصلی در شیوه اجرای این قوانین بود، چراکه اغلب این قوانین تنها بر روی کاغذ بود و فضای نامطلوب اداری و اجتماعی اجازه اجرای آنها را نمی‌داد.

با توجه به بررسی‌های انجام شده، از مهم‌ترین وظایف مدیران و معلم‌های مدارس، به عنوان کارمند وزارت معارف، شرح اخبار و اوضاع شهر محل خدمت خود به دفتر مرکزی بود و آنها یکی از عوامل اصلی دولت مرکزی در اداره ایالات و ولایات مختلف کشور بودند. در اسناد موجود از وزارت معارف، گیلان به عنوان یک استان پیشرو در

تحصیل پسران و دختران شناخته می‌شد. این منطقه از معدود مناطق ایران است که هم فعالیت چشمگیری در آموزش ابتدایی داشت و هم در آموزش دوره متوسطه از نظر کمی و کیفی در وضعیت بهتری از دیگر استان‌ها قرار داشت. طبق آمار و اسناد، این استان در زمینه آموزش و شمارگان دانش‌آموزان دختر و پسر، رتبه سوم را در کشور و رتبه نخست را در بین استان‌های شمالی داشت. در یک جمع‌بندی کلی، وضعیت کمی و کیفی آموزش گیلان در دوره رضاشاه پهلوی نسبت به دیگر مناطق کشور در وضعیت مطلوبی بود. این وضعیت سبب ظهور شخصیت‌هایی نظیر؛ روشنگر نودوست، مرضیه ضرابی، جمیله صدیقی کسمایی، احترام‌السیاده قائم‌مقامی و عزت خانم فروزان شد که هر یک از پیشگامان نهضت زنان و بیداری آنان در دوره پهلوی بودند. با توجه به آنکه تحولات جامعه به آگاهی فردی بستگی فراوان دارد، تأثیر فعالان و اندیشه ایشان و نیز روزنامه‌های منتشرشده درباره زنان از عوامل کلیدی در بررسی تحولات فرهنگی، اجتماعی، آموزشی و ... زنان است و پژوهش در این حوزه ادامه‌دهنده و کامل‌کننده روند تجدد و نوگرایی زنان خواهد بود. فعالان این حوزه دراز مدت توانستند با تلاش در جهت افزایش آگاهی زنان در برابری حقوق زن و مرد، تعیین تکلیف حقوق مادی و معنوی زن در زندگی زنشویی، کاهش خشونت خانگی و نیز جلب اعتماد مقامات و مدیران دولتی به جنس زن و سپردن برخی سمت‌های مدیریتی و تأثیرگذار در آینده جامعه، تأثیر مطلوبی بگذارند. باید خاطر نشان کرد که بدون افزایش آگاهی و سواد فردی و اجتماعی زنان جامعه، تلاش فعالان زن در کشور بی‌ثمر خواهد بود و دستیابی به جایگاه و هویت مستقل اجتماعی زنان، تابعی از افزایش سواد و پیشرفت آنان در حوزه آموزش است.

منابع

اسناد

- بایگانی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
احصائیه مدارس، مکاتب، مطابع و کتابفروشی‌های گیلان، ۱۳۰۵-۱۲۹۸ش، شماره بازیابی: ۲۹۷-۲۷۴۲۷.
- اعتراض مدیر مدرسه دوشیزگان و صاحب امتیاز روزنامه نسوان شرق به دستور معارف مبنی بر انتخاب یکی از دو شغل مذکور، ۱۳۰۵ش، شماره بازیابی: ۲۹۷-۱۶۸۸۸.
- اعطای نشان علمی به ناظم دبستان پیک سعادت نسوان رشت، ۱۳۱۵ش، شماره بازیابی: ۲۹۷-۲۱۷۵۶.
- اقدامات اداره معارف گیلان برای اجرای مقررات استفاده از لباس متحدالشکل، ۱۳۱۴ش، شماره بازیابی: ۲۹۷-۲۴۲۱۱.
- آمار دانش‌آموزان دبستان‌های دختران در استان‌های مختلف کشور در سال ۱۳۱۳ش، شماره بازیابی: ۲۹۷-۱۴۰۳۸.
- آمار کارکنان، دانش‌آموزان و مشخصات مدارس واقع در گیلان در سال تحصیلی ۱۳۱۳-۱۴ش، شماره بازیابی: ۲۹۷-۱۰۲۵۲.
- آمار و صورت مدارس دولتی و ملی و خارجی دخترانه و پسرانه استان گیلان، ۱۳۰۳ش، شماره بازیابی: ۲۹۷-۲۹۸۵۱.
- امور مختلف مدارس ملی استان گیلان: آمار محصلین، نواقص مدرسه و وضعیت کارکنان، ۱۳۱۲-۰۹ش، شماره بازیابی: ۲۹۷-۲۶۱۰۶.
- تقاضای توقیف جریده (نسوان شرق) به علت تبلیغات به نفع اجانب و واگذاری بیمارستان از طرف روس‌ها به بلدی، ۱۳۰۵ش، شناسه بازیابی: ۲۹۳-۱۹۹۰.
- تقاضای صدور امتیاز تأسیس کلاس اکابر زنانه در گیلان، ۱۳۰۵ش، شماره بازیابی: ۲۹۷-۲۰۴۲۱.
- رونوشت متحدالمال در مورد ممنوعیت تعلیم‌السنه خارجه در کافه مدارس ابتدایی، ۱۲۹۸ش، شماره بازیابی: ۲۹۷-۴۹۱۸۴.
- صورت اسامی اعضا اداره معارف گیلان، ۱۳۱۲-۱۴ش، شماره بازیابی: ۲۹۷-۳۵۷۵۲.
- صورت اسامی مناطق دارای کلاس‌های سوم متوسطه پسران و دختران و پنجم متوسطه دختران، ۱۳۱۹ش، شماره بازیابی: ۲۹۷-۳۱۱۸۸.

سیر تحولات آموزشی زنان گیلان در دوره رضاشاه پهلوی... | ۲۳

صورت امتیاز مدارس غیردولتی حوزه معارفی گیلان، ۱۳۱۱ ش، شماره بازیابی: ۲۹۷-۲۶۱۰۸.
صورت مکاتب انانث و ذکور گیلان، بی تا، شماره بازیابی: ۲۹۷-۲۷۴۱۷.
گزارش اداره معارف گیلان درخصوص اصلاح بودجه، تأسیس مدرسه نسوان در رشت و دارالمعلمین و اکابر شبانه، ۱۳۰۶-۰۷ ش، شماره بازیابی: ۲۹۷-۲۸۷۱۷.
گزارش رؤسای مدارس و معارف گیلان از اوضاع اجتماعی، ۱۳۱۲ ش، شماره بازیابی: ۲۹۷-۲۸۶۲۵.

گزارش‌هایی در خصوص امتحانات مدارس ذکور و نسوان گیلان و درخواست مساعدت مالی به یکی از دانش‌آموزان نابینا، ۱۳۱۴ ش، شماره بازیابی: ۲۹۷-۲۲۹۹۲.
لیست عوارض سال ۱۳۰۶ مدارس دولتی گیلان، ۱۳۰۶ ش، شماره بازیابی: ۲۹۷-۴۶۰۶.
مساعدت از اداره مالیه گیلان در مورد مدارس رشدیة انزلی، نسوان رشت و طهران از خزانه‌داری و اداره مالیه توسط مدیران مدارس مذکور، ۱۳۳۱ ق، شماره بازیابی: ۲۴۰-۷۰۵۳.

مکاتباتی در خصوص نحوه برگزاری امتحان اخلاق کلاس ششم دختران، ۱۳۰۷ ش، شماره بازیابی: ۲۹۷-۳۳۰۷۵.

کتاب و مقاله‌ها

اتحادیه، منصوره (مرداد ۱۳۷۳)، «واقعہ کشف حجاب»، مجله کلک، شماره ۵۳.
پناهی، عباس (۱۳۹۸)، اسناد مشروطیت گیلان (مجلس دوم تا پنجم)، تهران: انتشارات مجلس شورای اسلامی.
پناهی، عباس (۱۳۹۸ ب)، اسناد و عریضه‌های مردم گیلان در مجلس شورای ملی در دوره پهلوی اول، رشت: انتشارات حوزه هنری گیلان.
ترابی فارسانی، سهیلا (پاییز ۱۳۸۷)، روند آموزش زنان از آغاز نوگرایی تا پایان عصر رضاشاه، دانشنامه، دوره ۱، شماره پیاپی ۳.
حامدی، زهرا (پاییز ۱۳۹۴)، «بازتاب تعاملات فکری اندیشه گران در خصوص آموزش زنان در دوره پهلوی اول مبتنی بر سه نشریه عالم نسوان، شفق سرخ و اطلاعات، فصلنامه تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهرا (س)»، سال ۲۵، شماره ۲۷.
ذوالفقاری، ابراهیم (۱۳۸۳)، «کشف حجاب بانوان»، فصلنامه مطالعات تاریخی، شماره ۳.
شفیعی، سمیه سادات و مژگان فراهانی (تابستان ۱۳۹۶)، «تحلیل محتوای نشریه بیک سعادت نسوان؛ بایسته‌هایی برای زنان در آستانه دوره پهلوی»، مطالعات تاریخ فرهنگی، پژوهشنامه

انجمن ایرانی تاریخ، سال ۸، شماره ۳۲.
مروجی، سید ابراهیم (۱۳۸۷)، پیشگامان فرهنگ گیلان از آغاز تا ۱۳۵۷، جلد ۱، رشت:
فرهنگ ایلیا
اداره معارف گیلان و طولش (۱۲۹۸)، نظامنامه داخلی مدارس گیلان و طولش، محل
نگهداری: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

پی‌نوشت‌ها

۱. بر اساس اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی به شماره بازیابی: ۳۱۱۸۸-۲۹۷
۲. بر اساس اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی به شماره بازیابی: ۳۵۷۵۲-۲۹۷؛ ۱۰۲۵۲-۲۹۷؛
۲۶۱۰۶-۲۹۷؛ ۲۹۸۵۱-۲۹۷
۳. بر اساس نوشته محمود نفیسی و به نقل از ابراهیم مروجی، نودوست فرزند حاج سید حسن طیب
- معروف به آقانور - فرزند میرزا یحیی نوری معروف به صبح‌ازل است. او در ابتدا فعالیت خود را به
عنوان معلم آغاز کرد و سپس یکی از افراد تأثیرگذار در کانون نسوان، روزنامه‌نگاری و تأسیس مدرسه
دخترانه شد.
۴. روزنامه پیک سعادت نسوان، یکی از روزنامه‌های مهم زنان و مجله مخصوص جمعیت سعادت
نسوان، به همت او منتشر شد. این نشریه در مدت کمی توانست زنان گیلان را از حقوق اجتماعی خود
آگاه کند و بخش زیادی از مطالب آن به موضوعاتی چون تربیت و آموزش، وضعیت اجتماعی و قدرت
اختصاص داشت (شفیعی و فراهانی، ۱۳۹۶: ۸، ۹).
۵. فرزند میرزا محمدخان دبیرخاقان‌طهرانی، متولد ۱۲۷۱؛ فعالیت‌های برجسته: مدیریت دارالایتم
دولتی (۱۲۹۸)، مدیریت مدرسه نسوان آستارا (۱۳۰۰)، معلم و مدیر مدرسه دوشیزگان بندر پهلوی
(۱۳۰۱-۰۵)، روزنامه‌نگاری در روزنامه‌های ستاره ایران و زبان زنان.
۶. ۱۵ دلو ۱۲۹۸
۷. دوره‌ای دو ساله شامل پایه اول و دوم ابتدایی
۸. بر اساس اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی به شماره بازیابی: ۱۰۲۵۲-۲۹۷؛ ۲۷۴۱۷-۲۹۷؛
۲۹۷-۲۸۷۱۷؛ ۲۹۷-۲۹۸۵۱
۹. برابر با کلاس آمادگی
۱۰. در برخی موارد جدول‌های این پژوهش آمار دقیقی در اسناد موجود و بررسی شده نیست.
۱۱. تا سال ۱۳۰۳ ش. این مدرسه ۴ کلاس داشت.
۱۲. بر اساس اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی به شماره بازیابی: ۲۰۴۲۱-۲۹۷؛ ۳۳۰۷۵-۲۹۷؛
۲۹۷-۴۶۰۶؛ ۲۹۷-۲۹۸۵۱؛ ۱۰۲۵۲-۲۹۷؛ ۲۷۴۱۷-۲۹۷؛ ۲۱۷۵۶-۲۹۷

۱۳. در سال ۱۳۱۰ منحل شد.
۱۴. پس از فوت خانم خانمان کیمیایی در سال ۱۳۱۰ این مدرسه در سال ۱۳۱۱ منحل شد.
۱۵. در سال ۱۳۱۱ امتیاز مدرسه تمدید شد.
۱۶. بر اساس اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی به شماره بازتابی: ۲۹۷-۴۶۰۶؛ ۲۹۷-۱۰۲۵۲؛ ۲۹۷-۲۷۴۱۷
۱۷. در دوره قاجار و پهلوی شعبات مختلف مدرسه آمریکایی در چند شهر ایران احداث شد و اولین مدرسه دخترانه ایران، مدرسه دخترانه آمریکایی در شهر ارومیه بود که در سال ۱۲۱۷ گشایش یافت (ترابی فارسانی، ۱۳۸۷: ۹۱).
۱۸. مدرسه آمریکایی رشت شامل دو مقطع ابتدایی و متوسطه اول بود که در سال ۱۳۱۱ امتیاز دوره ابتدایی لغو شده و از آن پس فقط در دوره متوسطه کلاس برگزار شد.

List of Sources with English Handwriting:

- Eteḥādīye, Manṣūreh (1373), Vāqe‘e Kašf-e Hejāb, Kalk Magazine, No. 53, August
- Ḥamīdī, Zahrā (2014), Reflection of perception exchanges among Intellectuals on education of women During Pahlavi I era based on three publications: Alam Nesvan, Shafagh Sorkh, and Ettelaat, History of Islam and Iran (S), Year 25, Number 27, Fall
- Internal Regulations of Gilan and Ṭavāleš Schools, Gilan and Ṭavāleš Education Department (1298), storage location: Tehran University Central Library.
- Moravejī, Seyyed Ebrāhīm (1387), The Pioneers of Gilan Culture from the Beginning to 1357, Volume 1, Rasht: Farhang Ilīyā.
- Panāhī, ‘Abbās (2018), documents and petitions of the people of Gilan in the National Council during the first Pahlavi period, Rasht: Gilan Art Gallery Publications
- Panāhī, ‘Abbās (2018), Gilan Constitutional Documents (2nd to 5th Parliament), Tehran: Islamic Council Publications.
- Somaye Sādāt šafī‘īei and Možgān Farāhānī (2016), Content Analysis of the PEYK-E SAĀDAT-E NESWĀN Magazine; Requirements for Women on the Eve of the Pahlavi Era, Cultural History Studies, , year 8, number 32, summer
- Torābī Fārsānī, Soheilā (1387), the process of women's education from the beginning of modernism to the end of Reza Shah's era, Dānešnāme, volume 1, serial number 3.
- Zolfaqarī, Ebrāhīm (2004), The Discovery of Women's Hejāb, Historical Studies Quarterly, No. 3